

karşı tarafa geçince yenilgiye uğradı. Ardından Horasan'a vali tayin ettiği oğlu Kutbüddin Muhammed ile birlikte tekrar harekete geçti ve Katır Buku'yu esir edip Kıpçaklar'ı itaat altına aldı. Kıpçak, Uran, Kanglı gibi Türk boylarını kendisine bağlamak amacıyla bölgedeki Türk beylerinden birinin kızı olan Terken Hatun ile evlendi. Bu evlilikten sonra Hârizmşahlar Devleti'nin hükmettiği bölgelere kalabalık Türk grupları gelmeye başladı. Hârizmşahlar ordusuna alınan bu gruplar aynı zamanda devletin yapısını ve karakterini derinden etkiledi.

Alâeddin Tekiş'in doğudaki faaliyetleri sırasında Irâk-ı Acem'de yeni gelişmeler ortaya çıktı. Hemedan'a hâkim olmak için harekete geçen Kutluğ İnanç, Mayacık tarafından yenilgiye uğratıldı; ancak halifeden yardım alarak Mayacık'ı geri çekilmeye mecbur etti. 591'de (1195) Hemedan'a giren Halife Nâsır-Lidînillâh'ın kuvvetleri İsfahan'ı ve çevresini zaptetti. Tekiş ertesi yıl Hemedan'a yeniden hâkim oldu. Onun ayrılmasının ardından bölgede yine karışıklıklar baş gösterdi. Bölgede hâkimiyeti ele geçirme arzusunun vazgeçmeyen halife bu defa Nûreddin Gökçe'yi Hârizmşah kuvvetleri üzerine gönderdi. Bu tehlikeyi de bertaraf eden Mayacık, bir süre sonra halifenin teşviki ve yardımıyla bağımsızlığa heves edip Hemedan'ı aldı ve Tekiş'in torunu Erboz Han'ı İsfahan'dan uzaklaştırdı. Alâeddin Tekiş 594 (1198) yılında bölgeye gelerek Mayacık'ı yakaladı. Halifenin tahriklerine kapılan bu güçlü kumandanını affedip Cend bölgesine sevketti. Sultan Tekiş'in kuvvetlerinin bir defa daha bölgede görünmesi karşısında halife Horasan, Türkistan ve Irâk-ı Acem'in saltanat menşurunu kendisine göndermek zorunda kaldı. Alâeddin Tekiş, veziri Nizâmülmülk Mes'ûd b. Ali'nin öldürülmesinin (593/1197) ardından oğlu Kutbüddin Muhammed'in emrindeki kuvvetleri Bâtıniler üzerine sevketti. Zor durumda kalan Bâtıniler itaat arz edip 100.000 dinar ödeyerek Kutbüddin Muhammed ile anlaşma yoluna gitti. Bâtıniler'e karşı kesin netice almak isteyen sultan hasta olmasına ve hekimlerin uyarılarına rağmen ikinci bir orduyla sefere çıktı. 20 Ramazan 596 (4 Temmuz 1200) tarihinde Nesâ civarında vefat etti. Cenazesi oğlu Kutbüddin Muhammed tarafından Hârizm'e götürülerek Gurgence'ye yaptırdığı büyük medresenin türbesine defnedildi.

Sultan Alâeddin Tekiş âdil, merhametli, güzel ahlaklı, bilgili ve kabiliyetli bir hü-

kümdardı. Hanefî fikhına vâkıftı. Reşîdüddin Vatvât, Seyfî-yi Nişâbü'rî, Kemâleddîn-i İsfahânî ve Avfî gibi şairler kendisini övmüş, Avfî eserinde onun bir rubâîsine yer vermiştir (*Lübâb*, I, 41). Edip, şair ve âlimleri himaye eden Tekiş'in kendisi de iyi bir edip ve şairdi. Reşîdüddin Vatvât, Alâeddin Tekiş tahta çıktığında çok yaşlı olmasına rağmen onu tebrik etmek için sedye ile saraya götürülmüş, bir rubâî yazarak kendisini tebrik etmiş ve ölünceye kadar sarayında kalmıştır (Hind Hüseyin Tâhâ, s. 318-319). Reşîdüddin Vatvât '*Umdetü'l-buleğâ'* ve '*uddetü'l-fuşahâ'*, Fahreddin er-Râzî *Câmi'u'l-'ulûm ve Haddâ'î-ku'l-envâr fi haqâ'iki'l-esrâr* adlı eserlerini ona ithaf etmişlerdir. *et-Teveşsül ile't-teressül* adlı münşeât mecmuasının müellifi Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî Tekiş'in sarayında görev almış ve huzurunda Atâ Melik Cüveynî'nin büyük dedesi Bahâeddin Muhammed b. Ali ile edebî konularda tartışma yapmıştır (Ghulam Rabbani Aziz, s. 229-230, 238). Sultan Alâeddin Tekiş döneminde Hârizmşahlar Devleti bölgenin en güçlü ordularından birine sahip, idarî sistemi sağlam büyük bir devlet niteliğini kazanmıştı. Bu yönüyle Tekiş, Hârizmşahlar hânedanının en büyük şahsiyeti olarak değerlendirilebilir. Oğlu Alâeddin Muhammed'in ilk başarılarını da bizzat kendisi hazırlamıştır. İran'daki bazı yerli hânedanları, atabegleri, belirli bir tarihten sonra Gurlu hükümdarlarını kendine tâbi kılan Tekiş bütün İran'ı Hârizmşahlar'ın hâkimi-

yeti altında birleştirmeye çalışmış, ancak bu isteği oğlu Muhammed tarafından gerçekleştirilebilmiştir. Alâeddin Tekiş "han" unvanının yanı sıra "melik-i Hârizm, hudâvend-i âlem, pâdişâh-ı benî Âdem, seyyidü mülûki's-Şark ve'l-Garb, şehriyâr-ı İrân ve Tûrân, Ebü'l-Muzaffer, el-melikü'l-'azam" gibi unvan ve lakapları da kullanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Reşîdüddin Vatvât, '*Umdetü'l-buleğâ'* ve '*uddetü'l-fuşahâ'*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3302, vr. 27^a-45^b; Muhammed b. Müeyyed, *et-Teveşsül ile't-teressül* (nşr. Ahmed Behmenyâr), Tahran 1315 hş., bk. İndeks; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Avfî, *Lübâb*, I, 40-41; ayrıca bk. İndeks; Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, *Siret-i Celâleddin-i Mingburnî* (trc. Anonim, nşr. Mütebbâ Mînovî), Tahran 1344 hş./1965, bk. İndeks; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ* (Öztürk), I-III, bk. İndeks; A. Hartmann, *an-Nâsir li-Din Allâh: 1180-1225*, Berlin-New York 1975, bk. İndeks; Hind Hüseyin Tâhâ, *el-Edebü'l-'Arabî fi iktîmi Hârizm*, Bağdad 1396/1976, s. 42, 46, 315, 318-319; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of the Khwarazmshahs*, Karachi 1978, s. 24-36, 229-230, 238, ayrıca bk. İndeks; Afâf Seyyid Sabra, *et-Târîhu's-siyâsi li'd-devleti'l-Hârizmiyye*, Kahire 1407/1987, s. 61-95; V. V. Barthold, *Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, bk. İndeks; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1992, s. 84-144; Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, Ankara 1993, s. 25-30; Yusuf Hikmet Bayur, "Hârizmşâh Alâü'd-dîn 'Tekiş'in Adı Hakkında", *TTK Belleten*, XIV/56 (1950), s. 589-594; M. Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", *İA*, V/1, s. 269-271; M. N. Şahinoğlu, "Vatvât", *a.e.*, XIII, 238.

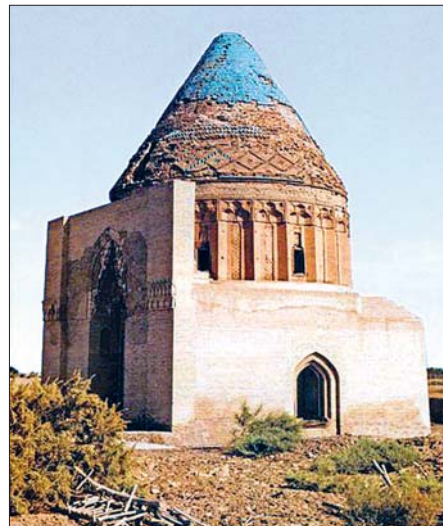
MERYEM GÜRBÜZ

TEKİT

(التكيد)

Bir kelime veya cümleyi lafız yahut mânaca pekiştiren sözel öğeler anlamında nahiv ve belâgat terimi.

Sultan Alâeddin Tekiş'in Gurgence'teki türbesi

Sözlükte "güçlendirmek, sağlam hale getirmek" anlamındaki **ekd** kökünden türeyen **te'kid** "sağlamlaştırmak, pekiştirmek" demektir. **Vekd**, **tevkîd** de aynı mânada kullanılır. "Sözü pekiştirmek" anlamında daha çok **te'kid**, "yemini pekiştirmek" anlamında ise **tevkîd** kelimesi tercih edilir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "vkd" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "ekd", "vkd" md.leri; krş. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, V, 397). Bir kelime veya ifadenin pekiştirmeli anlatımı Arap dili ve belâgatının köklü üslûplarından olup en eski gramer kitaplarında da **te'kid** ve **tevkîd** terimleri yer almıştır. Halîl b. Ahmed'e nisbet edilen *el-Hurûf ve'l-edevât*'ta (s. 363, 396, 505) **tevkîd** "nûn"larından, yine ona nisbet edilen *Kitâbü'l-Cümel*'de **te'kid** "lâm"ı ve **te'kid**

“nûn”undan söz edilir (s. 256, 315); Sîbeveyhi de *el-Kitâb*'ında bu konuyla ilgili açıklamalarda bulunur (bk. bibl.). Arap dilinde kelime ve ifadeler tesis ve tekit şeklinde iki kategoriye ayrılır. Tesis daha önce dile getirilmemiş, yeni bir anlam bildiren kelime ve cümlelerdir; tekit ise önceden ifade edilmiş bir anlamı, bir düşüncüyü lafız veya anlam boyutunda tekrar etmekten ibarettir. Tekit konusunu nahivde ve belâğatta olmak üzere iki çerçevede ele almak mümkündür.

A) Nahivde Tekit. İrab bakımından önündeki öğeye uyan tâbi'ler (tevâbi') sıfat, tekit, bedel, nesak atfı ve beyan atfı olmak üzere beş kategoriden meydana gelir. Nahivde tekit tâbi olduğu unsuru lafız veya mânaca pekiştirir; onun zâhiri ve hakikati üzere bulunduğunu vurgulayıp muhatabın zihnine yerleştirir ve mecazi mânâ gibi hakikati dışındaki anlayışları önler. Tekit lafız tekidi ve mânâ tekidi şeklinde ikiye ayrılır. **1. Lafız Tekidi.** Lafzın kendisinin veya eş anlamlısının tekrar edilmesi suretiyle hem lafzın hem anlamın pekiştirildiği kategoridir. Bu tür tekide pekiştirilen öğede muhtemel şüphe, yanılma ve ihtimalleri önlemek, gafil muhatabı uyarmak, korkutmak, teşvik etmek, tekrardan lezzet duymak gibi amaçlar için başvurulur (Radî el-Esterâbâdî, II, 357-358): “جاء المعلم المعلم” (uyarma), “والسابقون السابقون” (el-Vâkıa 56/10, teşvik), “كلا سوف تعلمون ثم كلا سوف تعلمون” (et-Tekâsür 102/3-4, tehdit) gibi. Türkçe'de “kalem malem”, Arapça'da “atşân natşân, hasen besen kasen” gibi “itbâ” adı verilen eklemeli pekiştirmeler de lafız tekidindedir. Ardarda tekrarlanan iki kelime veya ifadenin gerçekte (lafzî) tekit olmadığı halde bu izlenimi vermesine “ihâm-ı te'kid” denir (bk. İHÂM). **2. Mânâ Tekidi.** Pekiştirici öğe olarak kullanılan sınırlı sayıdaki نفس، عين، أنفس، كلا، كلتا، كل، جميع، عامة kelimelerle yapılmış tekittir. Pekiştirilecek öğenin zâhiri üzere bulunduğunu muhatabın zihnine yerleştirmek, onunla ilgili mecazi yorum, anlayış ve ihtimalleri önlemek amacıyla yapılır.

B) Belâğatta Tekit. Tâbi' i'rabına dayalı nahiv tekidinin her çeşidini kapsayan bu türün amacı sözün dinleyici veya muhatabın zihnine yerleşmesini ve açık seçik anlaşılmasını sağlamaktır. Çeşitli tekit edatları ve zâit harflerle yapılan pekiştirmeler mef'ûl-i mutlak, hal, temyiz, terdîd, tekrar, istifham, özellikle her türlü itnâb üslûbu, haberin tekidi, yemin vb. meânî ilminin kapsamına giren belli başlı konulardır. Beyân ilminin ana konuları olan teşbih,

mecaz, istiare ve kinaye türlerinin birçoğunda amaç abartılı ve pekiştirmeli üslûpla sözü daha etkili ve çarpıcı biçimde sunmaktır. Bed'î ilminde başta yergi biçiminde pekiştirmeli övgü (te'kidü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zem) ve övgü biçiminde pekiştirmeli yergi (te'kidü'z-zem bimâ yüşbihü'l-medh) sanatları olmak üzere iktibas, mübalağa, mezheb-i kelâmî, tazmin, tecâhül-i ârif, tecrîd gibi birçok bed'î tür ve sanatın temel hedefi de sözü abartılı ve pekiştirmeli biçimde ortaya koymaktadır.

1. Meânî İlminde. Muhatabın sözü inkâr etmesini önlemek, ifadenin mecazi mânâya yorumlanmasına engel olmak, muhatabın şüphesini gidermek, onu uyarmak, sözün zihinde iyice yerleşmesini ve tam anlaşılmasını sağlamak, anlatıma abartı ve azamet kazandırmak, kelâmın umumiliğini veya hususiliğini belirlemek gibi amaçlar için tekide başvurulur. Belâğatta tekit vasıtaları çoktur. İne, enne, keenne, lâkinne, tekit “nûn”ları, kad, sîn, sevf, elâ, emâ ve hâ gibi tembih edatları; şan, kısas ve fasıl zamirleri, lâm-ı cühûd, lâm-ı ibtidâ, lâm-ı fârika, len, yemin “vâv”ı, yemin “bâ”sı, yemin “tâ”sı, mübalağa sîgaları, kellâ, bel, nefiy “lâ”sı; bâ, min, en, kâne, zâ gibi zâit harf ve edatlar, cinsi nefyeden lâ, şart “immâ”sı ve “emmâ”sı gibi pekiştirici öğelerle mef'ûl-i mutlak, hâl-i müekkide, temyiz, kasr, istisna, tekit sıfatı, bedel, atf-ı beyân, fasıl, istifham, itnâb çeşitleri, tekrarlar gibi anlatım üslûpları başlıca pekiştirici öğelerdir. Söz sahibinin sarfedeceği sözü duruma ve konuma, muhatabın kültür düzeyine ve anlayış seviyesine, ifade edeceği hususu kabul etme ihtimaline göre ayarlayıp uyarlaması, meânî ilminin ana gayesi olduğundan pekiştirme öğeleri bu konuda etkin rol oynar. Bu bağlamda haberin tekidi, müsned ve müsnedün ileyhin tekidi, bir tekit işlevi gören itnâb üslûpları bu disiplinde önemli yer tutar. Muhatap tarafından benimsenme konumuna göre haber üç kategoriye ayrılır. Verilecek haberle ilgili olarak muhatabın zihni boşsa ve herhangi bir saplantısı yoksa bu tür habere “ibtidâî haber” denir ve pekiştirmesiz söz halinde sunulur. Muhatap haberin içeriği hakkında tereddüt içindeyse ona verilecek haber “talebî haber” diye anılır ve tereddüdünü gidermek amacıyla sözün bir tekit öğesiyle pekiştirilmesi gerekir. Söz sahibinin, vereceği haberin içeriğinin muhatap tarafından kabul edilmeyeceğini farketmesi halinde inkârının derecesine göre iki, üç veya dört pekiştirici öğe kullanır. Bu tür habere “inkârî haber” de-

nir. Bu kategoriye dair güzel örneklerden biri Yâsîn sûresindedir (bk. İHBÂR). Ebû Amr Muhammed b. Muhammed et-Te'nûhî *el-Akşâ'l-ğarib*'inde (s. 346) haberde tekit derecelerini şöyle sıralamaktadır: Fiil cümlesi (düz haber), isim cümlesi (tekit bildirir), “قد” ile tekitli fiil cümlesi, “قد” ile tekitli fiil cümlesi, inne ile tekitli isim cümlesi, inne ve lâm-ı müzâhlaka ile tekitli isim cümlesi. İsim ve fiil cümleleri daha fazla pekiştirilmek istenirse yemin ifadesi ilâve edilir (Zerkeşî, II, 391; tekit konusunda Ya'kûb b. İshak el-Kindî ile Müberred arasında geçen bir tartışma için bk. Abdülkâhir el-Cürânî, s. 208 vd.). Müsnedün ileyih (özne) dinleyicinin zihnine iyice yerleştirme, gafletini giderme ve mecazi anlamı önleme gibi amaçlar için tekit edilir. Genellikle müsnedin (eylem) gerçekliği, yani mecazi yoruma kapatılması masdar tekidiyle, öznenin gerçekliği tekrarlar veya “عين، نفس” kelimeleriyle yapılır (Yahyâ b. Hamza el-Alevî, s. 290). Bu bakımdan “وكلم الله موسى تكليماً” âyetinde (en-Nisâ 4/164) sadece müsnedin (kelâm) gerçekliği “teklîmen” masdarıyla pekiştirilmiş ve kelâmın burada “ilham etti, vahyetti” gibi mecazi yorumları bu pekiştirme ile önlenmiştir. Özne kendisiyle ilgili pekiştirici öğe bulunmadığından mecazi anlayışa açık durumdadır. İbnü'd-Dehân'a göre tekit her zaman müsnedden mecaz ihtimalini gidermez; “و مكروا مكراً ومكرونا مكراً” âyetinde (en-Neml 27/50) olduğu gibi. Bazan da “وأسررت لهم إسراراً” âyetinde (Nûh 71/9) görüldüğü üzere masdar tekit için değil fâsıla uyumu için gelebilir (Zerkeşî, II, 493). “سبحان الله، شكري، عفواً” gibi fiili mukadder olan masdarlar fiil yerine geçtiğinden tekrar bildirmez, dolayısıyla tekit ifade etmez. Ancak “وعد الله” (er-Rûm 30/6), “صنع الله” (en-Neml 27/88), “صبغة الله” (el-Bakara 2/138) ve “فطرة الله” (er-Rûm 30/30) gibi Kur'ânî masdarlar, fiilleri mukadder olmakla birlikte önündeki âyet ve cümlelerin bir tür eş anlamlısı gibi tekrar bildirdiklerinden tekit ifade ederler. Arapça'da temyizli ifadeler tekit bildirir. Müsnedün ileyhin muhtevasında kapalı olarak bulunan birim temyizle açıkça belirtildiğinden tekrar, dolayısıyla tekit ifade eder. “اشتعل الرأس شيباً” (Başım ak saçlarla tutuştu) âyetindeki (Meryem 19/4) temyizli cümle, başın her tarafını ak saçların kapladığını ifade etmek suretiyle abartıya dayalı tekit bildirir. Nitelediği isimle aynı anlama gelen sıfatlar da tekrara dayalı tekit durumundadır “ولاطائر يطير بجناحيه” âyetinde (el-En'âm 6/38) “kuş” mevsufu “iki kanadıyla uçan” sıfatıyla eş anlamlı olduğundan onu pekiştirmiştir. Yine cinsi

olumsuzlaştıran “ل” ismi, cinsine dahil bütün cüz ve birimleri olumsuzlaştırdığından şumul ifadesiyle abartı ve tekit bildirir: “ل به لإله” gibi. Meânî ilminin ana konularından fasl (bk. FASIL) ve kasr üslûpları da abartıya ve dikkat çekmeye dayalı pekiştirmeyi hedefler (bk. HASR). Itnâb üslûplarında ikincil ifade ve cümlelerin çoğu anlamca birincilerin tekrarı, açıklaması ve birincilerin muhtevasında mevcudiyeti sebebiyle tekrara dayalı tekit bildirir (bk. ITNÂB).

2. Beyân İlminde. Beyânın ana konularını oluşturan teşbih, mecaz, istiare ve kinayede anlam somutlaştırılıp örneklendirilerek sunulduğundan pekiştirmeli anlatım hedeflenir. Teşbihte benzeme yönü zayıf, sönük ve cılız olan öge güçlü olana benzetilerek zayıf tarafa güç verilir. Zayıf güçlü olanla örneklenerek vurgulu bir anlatım sağlanır. Bilhassa niteliği kolayca algılanamayan soyut varlıklar somutlara benzetilmek suretiyle onlara güçlü biçimde tanınma imkânı sağlanır. İbn Cinnî her teşbihte tekinin bulunduğunu ifade etmiştir (*el-Hasâ'îş*, II, 442 vd.). Özellikle belîğ teşbih, müekked teşbih, maklûb teşbih türlerinde pekiştirmeli anlatım hedeflenir (bk. TEŞBİH). Temeli teşbih olan istiare ile kinayede de örnekleme dayalı pekiştirmeli anlatım hâkimdir (bk. İSTİARE; KİNAYE).

3. Bedî İlminde. Bu disiplindeki birçok edebî sanatın temel hedefi bir düşünceyi daha estetik, daha vurgulu ve pekiştirmeli bir anlatım içinde sunmaktır. Özellikle “te’kîdül-medh bimâ yüşbihü’z-zem” ile “te’kîdüz-zem bimâ yüşbihü’l-medh” sanatlarında ana gaye övgü veya yergiyi pekiştirmeli bir anlatımla dile getirmektir. a) Te’kîdül-medh bimâ yüşbihü’z-zem, “yergiye benzeyen veya dışı yergi, içi övgü olan sözle övgünün pekiştirmeli olarak ortaya konulması” demektir. Bu sanatta istisna (illâ, gayru) ve istidrâk (lâkinne) edatlarının etkin rol oynamasından dolayı buna “istisna, istidrâk” diyenler, ayrıca “medih fî ma’rızî’z-zem, medih fî sûretî’z-zem” gibi nitelermelere yer verenler mevcuttur. Sibeveyhi “Velâkin anlamına gelenler” başlığı altında bu sanata belki de ilk işaret eden dilci olmuş, bu tarz ifadelerin şiirde çok geçtiğini belirtmiş ve bu konuda Nâbîga ez-Zübyânî ile Nâbîga el-Ca’dî’nin beyitlerini şâhid göstermiştir (*el-Kitâb*, II, 326). Belâgata dair ilk müstakil eser olan *el-Bedî*’in yazarı İbnü’l-Mu’tez bu sanatı söz güzelliklerinden saymış ve muhtemelen tarifinin adından anlaşılaca-

ğını düşünerek tanım yapmadan örnekler vermiştir (s. 158). Hâtimî, “istisna ve te’kîdül-medh bimâ yüşbihü’z-zem” adını verdiği türle ilgili Nâbîga ez-Zübyânî’nin meşhur beytini aktararak kanaatine göre bunu ilk kullanan şairin Nâbîga ez-Zübyânî olduğunu ifade etmiştir (*Hilyetü’l-muḥâḍara*, I, 162). Ebû Hilâl el-Askerî ile İbn Reşîk bu sanata “istisna”, İbn Münkiz “rücû’ ve istisna”, Müeyyed-Billâh el-Alevî “tevcih” demiştir. Te’kîdül-medh sanatının üç ifade biçimi vardır. En yaygını ve en makbul olanı olumsuzlanmış bir yergi sıfatından bir övgü sıfatının istisna edilmesidir. “Onun hiçbir kusuru yoktur” gibi genel bir övgü sıfatının ardından getirilen istisna edatıyla küçük bir yergi sıfatının gelmesi beklenirken dışı yergi, içi övgü olan bir medhin getirilmesi övgü üzerine övgü olduğundan güçlü pekiştirme bildirir. Nâbîga ez-Zübyânî’nin şu beyti en eski ve en yaygın örneklerdendir: “ولاعيب فيهم / غير أن سيوفهم / يهن فلول من قراع الكتاب” (Onların hiçbir kusuru yoktur, sadece ordularla savaşmaktan kılıçlarının ağızlarında gedikler bulunmaktadır). Bu kadîm şâhid beytinden esinlenen birçok şair “لاعيب” klişesi veya benzeriyle başlayan birçok örnek ortaya koymuştur; şu beyitte görüldüğü gibi: “ولاعيب / فيه غير أن ذوي الندى / خساس إذا قيسوا به ولئام” (Onun hiçbir kusuru yoktur, ancak ihsan sahipleri kendisiyle kıyaslanınca cimri ve hasis kalırlar) (Ebû Hilâl el-Askerî, s. 460). Şu âyetler de bu üslûpta görülmüştür: “الذين أخرجوا / من ديارهم بغير حق / إلا أن يقولوا ربنا الله” (Onlar ki haksız yere yurtlarından çıkarıldılar, sadece, “Rabbimiz Allah’tır” dedikleri için) (el-Hac 22/40). “لايسمعون فيها لغواً ولا تائبنا إلا قبالاً سلاماً سلاماً” (Onlar cennette boş söz ve günaha sokacak hiç bir şey işitmezler, sadece “selâm selâm” sözü dışında) (el-Vâkıa 56/25-26). Te’kîdül-medhin ikinci yolu, küllî hüküm bildiren müstesna minh unsurunun ibarede geçmeyip gizli olarak takdir edildiği müferrağ istisna tarzında gelen şeklidir. Bu da müstesna minhin (olumsuzlaştırılarak övgüye dönüştürülecek olan yergi unsuru) mukadder olması dışında ilk üslûpla aynı sayılmaktadır. Çünkü bunda da nefyedilen genel bir yergiden bir övgü sıfatı istisna edilmektedir. Şu âyetler bu üslûpta görülmüştür: “وما ننقم [شيئاً] ممّا إلا أن أمّا بآيات ربنا” ([İmana gelen sihirbazlar Firavun’a söylüyor]: Sen bizden [herhangi bir şeyi] kusur olarak görerek] intikam almıyorsun, sadece rabbimizin âyetlerine inanamamız hariç) (el-A’raf 7/126; krş. el-Mâide 5/59; et-Tevbe 9/74; el-Bürüc 85/8). Ancak bu tür âyetlerde dikkat çeken bir husus, istisna edatından sonraki unsurun yergi

görüntüsünde övgü değil zâhirî ve bâtinî mânasıyla övgü ifadeleri olmasıdır. Bu sebeple İbn Ebü’l-İsba’ âyetlerin bu bedîi türde dahil edilmesinde bir zorlama görmüşdür (*Bedî’u’l-Kur’ân*, s. 49). Ancak müminlerin ilâhî tebliği kabul etmesinin muhaliflerince bir kusur ve zem vasfı görülmesi çerçevesinde gelmiş olması da mümkündür. Te’kîdül-medihde üçüncü yol bir medih sıfatından diğer bir medih sıfatının istisna edilmesidir. İstisna veya istidrâk (lâkinne) edatından sonra zem sıfatının geleceği beklentisi içinde olan dinleyici ikinci bir medih sıfatıyla karşılaşınca şaşırır. Bu konuda Nâbîga el-Ca’dî’nin şu beyti meşhurdur: “فتي كملت أخلاقه غير أنه / جواد فما يبقي / من المال باقيا” (Ahlâkı mükemmel bir gençtir o; ancak cömerttir, elinde avucunda para pul namına bir şey bırakmaz) (Ebû Hilâl el-Askerî, s. 459-460). Gerek te’kîdül-medihde gerekse te’kîdüz-zem sanatında istisna edatlarından başka, önündeki sözle sonundaki söz arasında bir tür karşıtlığın bulunduğu bildirilen ve istisna edatına benzeyen “لكنّ”, önceki fikirden vazgeçmeyi bildiren idrâb edatı “بل” ve karşıtlık bildiren “على” harf-i cerri de kullanılır. b) Te’kîdüz-zem bimâ yüşbihü’l-medh sanatı, te’kîdül-medhin mukabili olarak ilk defa Hatîb el-Kazvîni tarafından ortaya konulmuştur. Bu sanat yerginin övgü biçiminde anlatımına dayanmaktadır, diğer bir ifadeyle dışı övgü, içi yergi bildiren ifadelerle hicvetmektedir. Klişeleşmiş iki üslûbu vardır. Birincisi, olumsuz övgü (yergi) sıfatından başka bir yergi sıfatının “إلا” vb. ile istisna edilmesi veya “لكنّ” vb. ile istidrâk edilmesidir: “فلان لاخير فيه إلا أنه يسيء إلى من يحسن إليه” (Falanca hayırsızın biridir, ne var ki kendisine iyilik edene kötülük yapar). Desûki bu türün en uygun örneğinin şu şekilde olması gerektiğini belirtir: “فلان لاخير فيه إلا أنه يتصدق مما يسرق” (Falanca hayırsızın tekidir, ne var ki çaldığından sadaka verir) (*Şürûḥu’t-Telḥîs*, IV, 396). Şu âyetlerde de benzer bir üslûp görülmüştür: “لا يدوقون فيها برداً ولا شراباً إلا حميماً وغساقاً” (Azgınlar orada ne bir serinlik ne de içecek tadırlar, ancak kaynar su ve irin müstesna) (en-Nebe’ 78/24-25). Te’kîdüz-zemmin ikinci yolu bir zem sıfatından başka bir yergi sıfatının istisna veya istidrâk edilmesidir. “فلان فاسق إلا أنه جاهل” (Falanca fâsıktır, ancak o bir de cahildir) gibi. Şu beyit de aynı üslûptadır: “لنيم الطباع سوى أنه / جان يهون عليه الهوان” (Alçak tabiatlıların biridir, ne var ki zillete aldırmayan korkağın da teki). İbn Ebü’l-İsba’ ile İbnü’s-Sid el-Batalyevsî’nin te’kîdüz-zem sanatıyla ilgili anlayışları bu iki üslûp biçimine uymamaktadır. İbn Ebü’l-İsba’, “hicâ

fi ma'rızî'l-medh" (övgü sunumlu yergi) adını verdiği türü "dışı övgü, içi yergi" veya "övgü izlenimi veren yergi ifadeleri" diye açıklamıştır. Birkaç beyitte gerçekleşen bu sanatta ilk beyit veya beyitler bağımsız olarak değerlendirildiğinde tam övgü bildirmelerine karşılık hicve hazırlayıcı öncüllerden sonra gelen bu kısımlar birlikte ele alındığında yergi hissedilmektedir. Abdüsammed b. Muazzel veya Ebû'l-Umeysil'in dilinde tutukluk bulunan ünlü şair Ebû Temmâm hakkındaki beyitleri gibi:

“يأينبي الله في الشء / ر و يا عيسى بن مريم
“Ey şiiirin peygamberi, şiiirin İsa'sı! Sen Allah'ın yarattıkları içinde en büyük şairlerdensin, ama konuşmadığın sürece” (*Tahrîrû't-Taħbîr*, s. 550-552). Ayrıca örnekte farkedilen alayvari övgü rengi de yergiyi pekiştirmektedir. Batalyevsi'nin çokluk ifadesi sûretinde azlık (hiçlik) anlatan, “teksir sûretinde taklîl” adını verdiği hiçlik anlatan yergi ifadeleri de ilk türe benzemektedir: “كم بطل” “...! كم ضيف نزل عليه!...! (Kaç yiğit öldürmüş! Kaç konuk ağırlamış!) (*el-İnşâf*, s. 104-105).

Terdîd, tekrar, nihayet tekrarı, sadaret tekrarı, mugayir tekrarı, genelin ardından özelin anılması, iktibas, tazmin, mezheb-i kelâmî, tecrîd, tecâhül-i ârif gibi bedî türlerde de pekiştirme ihtiva eder veya pekiştirmeli anlatım hedeflenir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “vkd” md.; *Lisânü'l-Arab*, “ekd”, “vkd” md.leri; Hafî b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn* (nşr. Mehdi el-Mahzûmî – İbrâhîm es-Sâmerrâî), Beyrut 1408/1988, V, 397; a.mlf., *el-Cümel fi'n-naħv* (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1405/1985, s. 256, 315; a.mlf., *el-Huruf ve'l-edevât* (nşr. Hâdî Hasan Hammûdî), Muskat 1428/2007, s. 363, 396, 491, 505; Sibeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, I-III, tür.yer.; Müberred, *el-Mukteḍab* (nşr. M. Abdülhâlik Uzeyme), Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), I-IV, tür.yer.; İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî'* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Beyrut 1410/1990, s. 158; Hâtîmî, *Hilyetü'l-muḥâḍara* (nşr. Ca'fer el-Kettânî), Bağdad 1979, I, 162; İbn Cinnî, *el-Haşâ'iş* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Kahire 1371-76/1952-56, II, 442 vd.; Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-Sinâ'ateyn* (nşr. Müfid M. Kumeyha), Beyrut 1404/1984, s. 459-460; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-Umde* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1353/1934, II, 45-47; Abdülkâhîr el-Cürçânî, *Delâ'ilü'l-i'câz* (nşr. M. Reşîd Rızâ), Beyrut 1415/1994, s. 87-94, 100, 208 vd.; Batalyevsi, *el-İnşâf* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Dimaşk 1403/1983, s. 104-105; Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ülûm* (nşr. Naîm Zerzûr), Beyrut 1407/1987, s. 170, 171, 189, 202, 268, 423; İbnü'l-Hâcib, *el-İzâh fi şerhi'l-Mufaḥḥal* (nşr. İbrâhîm M. Abdullah), Dimaşk 1425/2005, I, 411-414; İbn Ebû'l-İsba', *Tahrîrû't-Taħbîr* (nşr. Hifnî M. Şeref), Kahire 1383, s. 133-134, 233-238, 253-259, 375-376, 550-552; a.mlf., *Bedî'u'l-Kur'ân* (nşr. Hifnî M. Şeref), Kahire 1392/1972, s. 49-50, 96-97, 151; Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-*

Kâfiye (nşr. Yûsuf Hasan Ömer), Tahran 1398/1978, II, 357-375; *Şürûhu't-Telḥîs*, Kahire 1937, I, 366-373; IV, 386-397; Ebû Amr Muhammed b. Muhammed et-Tenûhî, *el-Akḫḫa'l-karib fi 'ilmi'l-beyân*, Kahire 1327, s. 346; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *et-Tirâzü'l-mütezzammîn li-esrâri'l-belâga* (nşr. M. Abdüsselâm Şâhin), Beyrut 1415/1995, s. 287-293, 464-465; İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Makâşidü's-şâfiye fi şerhi'l-Hulâḫḫati'l-Kâfiye* (nşr. Abdülmecîd Katâmiş), Mekke 1428/2007, V, 2-38; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 391, 402-422, 493; Besyûnî Abdülfettâh Besyûnî, *'İlmü'l-bedî'*, Kahire 1408/1987, s. 103-109; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-muḫḫalahâti'l-belâgiyye ve teḫavvürühâ*, Beyrut 1996, s. 239-244. İSMAIL DURMUŞ

TEKKE

Bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân.

Osmanlı Türkçesi metinlerinde **tekye** şeklinde yazılıp günümüzde **tekke** olarak kullanılan kelimenin kökeni hakkında kesin bilgi yoktur. Yapısı “oturmak, yaslanmak” anlamında **vekee** kökünden geldiğini düşündürmekte, ayrıca Arapça'da “asâ, dayanak” mânasında **tukee** kelimesi bulunmaktaysa da klasik Arapça sözlüklerde tekye kelimesine yer verilmemesi Arapça olduğuna dair görüşü zayıflatmaktadır. Çağdaş Arap sözlükçülerinden Muhammed Adnânî bu kelimenin Arapça'dan alınıp tekye biçiminde Türkçeleştirildiğini belirtir. *el-Mu'cemü'l-vasiḫ*'te de herhangi bir açıklama yapılmadan tekye Türkçe diye kaydedilmiştir. Kelimenin aslının Farsça “post” anlamındaki tekke olduğu da ileri sürülmektedir. Ancak Farsça metinlerde tekke kelimesine rastlanmamakta, bunun yerine **dergâh** ve **hankâh** kullanılmaktadır. Arapça kurala göre **tekâyâ** şeklinde çoğulu yapılan tekke Osmanlı Türkçesi'nde XV. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmış olmalıdır.

İslâm medeniyetinin temel kurumlarından olan cami, medrese ve tekke Asr-ı saâdet'te Mescid-i Nebevî çatısı altında fonksiyonlarını icra etmiş, Mescid-i Nebevî'deki ilmî, içtimaî, askerî işlevler tarihî süreç içerisinde bağımsız kurumlar haline gelmiştir. İlk tekkenin nerede ve ne zaman kurulduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hâce Abdullah-ı Herevî'nin *Ṭabaḫâtü's-şâfiyye*'sine ve Abdurrahman-ı Câmî'nin *Nefeḫâtü'l-üns*'üne göre ilk tekke II. (VIII.) yüzyılda Filistin'in Remle beldesinde inşa edilmiştir. İbn Teymiyye ise ilk tekkenin aynı yüzyılda Basra'nın Abadan bölgesinde yapıldığını söyler. İ-

lâm dünyası bir taraftan Bağdat'tan Buhara'ya, diğer taraftan Kahire'den Kurtuba'ya (Cordoba) doğru genişlerken ilmî, fikrî ve siyasî yapılanmasını da ihtiyaçlara göre şekillendirmiştir. Tefsirden felsefeye kadar bütün ilimler medreselerde okutulmuş, tekkeler daha ziyade toplumun mânevî ve ahlâkî açıdan eğitilmesine yönelik esaslar üzerinde yoğunlaşmıştır. İlk tekkeler basit bir oda ve küçük bir mekândan ibaretti. Zamanla değişik mimari özellikler kazanan ve çok farklı birimleri içine alan tekke yapıları ortaya çıkmıştır. Tekkeler değişik zamanlarda ve değişik coğrafyalarda “zâviye, hankah, dergâh, ribât, âsitâne, buk'a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhâne, harâbat” gibi isimlerle anılmıştır. Mescid ve medrese kelimeleri de bu anlamda kullanılmıştır. Bazan tarihatın merkez tekkesi için âsitâne terimi tercih edilirken bazan da Mevlevîlik'te olduğu gibi büyük mevlevîhanelere âsitâne, küçüklerine zâviye adı verilmiştir. Kâdirîhâne, Gülşenîhâne, Kalenderhâne, Mevlevîhâne gibi bağlı bulunduğu tarihatın ismini alan tekkeler de vardır. Büyük şehirlerde ve kervan yolları üzerinde inşa edilen tekkelerde tasavvufî eğitimin yanında han, imaret ve kervansarayların gördüğü hizmet de yürütülmekteydi. Tekke mensupları sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı güçlendirirken devlet yöneticileriyle yakın ilişkiler kurmuştur.

Tekkelerin mânevî havası ve iç düzeni tasavvuf eserlerinde ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Mahkeme sicilleri, vakfiyeler, tarih kitapları ve özellikle seyahatnâmelerde tekkelerin fizikî ve malî yapıları hakkında aydınlatıcı bilgiler bulunmamaktadır. Tekkelerin tarihi, âdâb ve erkânı hakkında en eski ve en önemli eser, Şeyh Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın (ö. 440/1049) menkıbelerini ihtiva eden ve torunu Muhammed b. Münvever tarafından kaleme alınan *Esrârü't-tevhîd*'dir. Şehâbeddin es-Sühreverî *'Avârifü'l-ma'ârif*'inin on üç ve on beşinci bölümlerini tekkelere ayırmış, Nûr sûresinin bir âyetinde (24/36) geçen “ev” kelimesi ve Tevbe sûresindeki (9/108) “mescid” ile ribât ve tekkeler arasında ilişki kurmuştur. İbn Cübeyr'in ve İbn Battûta'nın seyahatnâmeleri tarihatların oluşmaya başladığı dönemde yazılan ve tekkelere dair bilgi veren iki önemli kaynaktır. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde Osmanlı dönemi tekkeleriyle ilgili önemli bilgiler vardır. Bu tür bilgilerden tekkelerin ziraata elverişli geniş araziler üzerinde kurulduğu, zengin vakıflarla desteklendiği, sofa, odalar, mescid, hamam, değirmen, ab-